

ტრადიციული ბუნებათსარგებლობა

ბუნებრივი პირობების მრავალფეროვნების გამო სამცხე-ჯავახეთი ოდითგანვე მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარებას უწყობდა ხელს. იგი განვითარებული მიწათმოქმედებით გამოირჩეოდა. თუმცა საუკუნეთა მანძილზე უცხო ტომების ბატონობამ და XIX საუკუნეში საწარმოო ურთიერთობების ძირეულმა ცვლილებებმა დაარღვია რაციონალური ბუნებათსარგებლობის მანამდე არსებული პრაქტიკა. სწორედ ინდუსტრიულ პერიოდში წარმოქმნილმა ახალმა საწარმოო ურთიერთობებმა განსაზღვრეს გარემოსადმი ადამიანის დამოკიდებულების ახალი ფორმები, რაც უპირველესად ბუნებრივი რესურსების მტაცებლური გამოყენებაში გამოიხატა. ამა თუ იმ რესურსით სარგებლობისას მთავარი იყო კერძო მესაკუთრეს მიეღო რაც შეიძლება მეტი მოგება და თითქმის არანაირი ყურადღება არ ექცეოდა მათი გამოლევის, გარემოს დეგრადაციის მოსალოდნელ შედეგებს. ადგილობრივი თუ უცხოელი მესაკუთრეები ადგილობრივი პირობების გაუთვალისწინებლად ეწეოდნენ ბუნებრივი რესურსების ექსპლუატაციას. სწორედ ამ პერიოდიდან შეიძლება საუბარი სამცხე-ჯავახეთში (ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში) ნიადაგის ინტენსიურ ეროზიაზე, საწარმოო ნარჩენების ზრდაზე, მდინარეთა გაჭუჭყიანებაზე, ცხოველთა ზოგიერთი სახეობის სრულ მოსპობაზე და ა.შ.

რეგიონისათვის მეტად მნიშვნელოვანია ბუნებრივი რესურსების გამოყენების ის მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილების გაზიარება, რიგ შემთხვევაში გამოვლენა-შესწავლა, რომელიც ეკოლოგიურად უსაფრთხო და ეფექტურია, ვინაიდან საუკუნოვან გამოცდილებასა და გარემო პირობების ადეკვატურად გათვალისწინებაზეა დაფუძნებული. სწორედ ასეთი მიდგომა შექმნის ტრადიციული ბუნებათსარგებლობის ადდგენის წინაპირობებს.

სამცხე-ჯავახეთის მრავალფეროვანი ბუნებრივი რესურსები მეურნეობის სხვადასხვა დარგის განვითარების შესაძლებლობას იძლეოდა. აქ მისდევდნენ მიწათმოქმედებსაც და მესაქონლეობასაც, თუმცა პირველს გაცილებით დიდი დატვირთვა ჰქონდა. რეგიონისათვის ტრადიციული დარგებია:

- მემცენარეობა/მიწათმოქმედება
- მეხილეობა
- მევენახეობა
- მებოსტნეობა
- მემარცვლეობა
- მეკარტოფილეობა
- საკვები კულტურების წარმოება
- მეტყევეობა
- მეცხოველეობა
- მესაქონლეობა
- მეცხვარეობა
- მეფრინველეობა
- მეღორეობა
- მეურნეობის დამხმარე დარგები
- ნადირობა
- მეთევზეობა
- მეფუტკრეობა

- მეაბრეშუმეობა
- ხელოსნობა

ცნობილია, რომ სასურველი მოსავლის მისაღებად, მარტო არსებული ბუნებრივი პირობების გამოყენება საკმარისი არ არის. საჭიროა ბუნებრივი პირობების გათვალისწინება და მისი მართვა, ერთი მხრივ სათანადო ღონისძიებებით თავიდან აცილებულიქნას ბუნების არასასურველი ზემოქმედება და, მეორე მხრივ, ხელოვნური ჩარევით გაიზარდოს ეფექტიანობა. ორივე ეს ღონისძიება სხვადასხვა აგროტექნიკურ ღონისძიებაში გამოიხატება: ნიადაგის დაცვა ჩამორეცხვისა და ეროზიისაგან, ორგანული სასუქის შეტანა, მავნებლებისაგან დაცვა, აგროწესების ზუსტი დაცვა და სხვა.

სამცხის მკვიდრნი ითვალისწინებდნენ მზის ენერჯის სამეურნეო მნიშვნელობას. ისინი ერთმანეთისაგან არჩევდნენ მზიან და ჩრდილიან ნაკვეთებს და მათ შესაბამის კულტურებს მიუსადაგებდნენ.

სამცხეში მზის ენერჯის გამოყენების მიზნით აღმოსავლეთის, სამხრეთის და დასავლეთის ექსპოზიციასაც გამოიყენებდნენ. მაგრამ მათ შორის სხვაობასაც აქვევდნენ ყურადღებას. კერძოდ, ვაზისთვის მხოლოდ “მზიგული” ანუ სამხრეთის ექსპოზიცია იყო საჭირო. მეურნის დაკვირვებით, როცა ვაზს დილის სხივი (ანუ ვაზი გაშენებულია აღმოსავლეთის ექსპოზიციაზე) ხვდებოდა, მისი ფოთლები ზიანდებოდა, რადგანაც დილის ნამი ჯერ გამშრალი არ იყო. ხოლო როცა ვაზი სამხრეთის ექსპოზიციაზე იყო გაშენებული, მაშინ, როცა მზე მას მიანათებდა ნამი ფოთლებიდან უკვე გამშრალი იყო [ჩიჯავაძე, გვ. 41].

სამცხეში სამხრეთის ექსპოზიციას ის უპირატესობა ჰქონდა კიდევ, რომ ასეთი ნაკვეთები დაცული იყო სამხრეთის ქარებისაგან [ჩიჯავაძე, გვ. 42].

მზის ენერჯის, სიმაღლისა სახვა აგროტექნიკური ღონისძიების გათვალისწინების შემდეგ სამცხეში სამეურნეო ნაკვეთის დახრილობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ვინაიდან სამცხე არაა სწორი და ვაკე ადგილი, არამედ დახრამული ფერდობებითაა წარმოდგენილი, სამეურნეო მოქმედებებიც მისი გათვალისწინებით უნდა წარმართულყოს. პირველ რიგში უნდა მიეღოს სამეურნეოდ ვარგისი ნაკვეთი და მერე უნდა უზრუნველყოს მისი ხანგრძლივი დაცვა. სამეურნეოდ ვარგისია მიწის ზედაპირი, როცა მისი დამუშავება შესაძლებელია და ამისათვის უმჯობესია მას სწორი ზედაპირი ჰქონდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ერთი მხრივ გამწვანდება დამუშავების პროცესი და მეორე მხრივ, ნალექები ადვილად ჩამორეცხენ ნიადაგს. ასე რომ, რამდენიმე წელიწადში არსებული ნაკვეთი სამეურნეოდ უვარგისი გახდება. ამიტომ მეურნემ დაიწყო ფერდობის დაცვა. ამით მან სამეურნეო პროცესი გააიოლა, მაგრამ ახლა საჭირო გახდა მიღწეულის ანუ დავაკებული ნაკვეთის ხანგრძლივად შენარჩუნება. მთელი ეს პროცესი ფერდობის დატერასებაა.

ალ. ფრონელის გადმოცემით: „ხეხილის ბაღები მარტო მტკვრის ღრმა ხეობაშია. ხვანთესვის გარდა, მისდევენ ხეხილის გაშენებას ხიზაბავრელები, საროელები დე ხერთვისელები. ვარძიის პირდაპირ მდებარე ქართული სოფლები აფენია და გოგაშენიც მისდევენ ამ საქმეს, მაგრამ ნაკლებად. სარგებლობას დიდს ვერაფერს ხედავენ, უფრო გულს აყოლებენ და ხიზაბავრაში (მართლმადიდებელი და კათო-ლიკე ქართველები) ვენახებიც აქვთ“ [ფრონელი, გვ. 165].

მიწის სიმცირის პირობებში მეტად ხელსაყრელი იყო ფერდობების ათვისება. სწორედ ტერასულმა სოფლის მეურნეობამ - მიწათმოქმედების ამ ახალმა მიმართულებამ, მნიშვნელოვნად გაზარდა სასოფლო-სამეურნეო მიწების ფართობი და ამასთან

ბუნებათსარგებლობის მეტად მდგრადი და რაციონალური პრაქტიკა განაპირობა. ამ გარემოებამ უდიდესი როლი შეასრულა რეგიონის და საერთოდ, ქვეყნის ეკონომიკის განვითარებაში. თანამედროვე გადასახედიდან, სამეურნეო ათვისების ეს ფორმა მეტად გონებახვილურ და მდგრადი პრინციპების შესატყვისად შეიძლება ჩაითვალოს, ვინაიდან, ერთის მხრივ, მიღწეული იყო აგროკულტურების მაღალი მოსავლიანობა, ხოლო მეორეს მხრივ, შენარჩუნებული იყო ბუნებაში არსებული ეკოლოგიური წონასწორობა. ყოველივე ეს კი მიღწეული იყო ბუნებრივი პირობების ღრმა ცოდნით, რაც მათზე მრავალწლიანი დაკვირვებისა და ანალიზის შედეგი უნდა ყოფილიყო.

ფერდობების სასოფლო-სამეურნეო ათვისება სრულიად განსხვავებულია და მეტ ცოდნა-გამოცდილებას ითხოვს, ვიდრე ეს ვაკე ტერიტორიებისათვისაა დამახასიათებელი.

აი ასე აღწერს ალ. ფრონელი ხერთვისის ტერასებს: „ადამიანი განცვიფრდება, ხერთვისის ბაღების რომ ნახავს. ბაღები კლდე-კლდე მიდიან და გარეგანი სახით ძველ ბერძენთა ამფითეატრს წაგავან. ბაღებს ასე აშენებენ: ჯერ მოჩეხავენ კლდეს, მერმე ქვემოდან გაუვლებენ კედელს ისეთი დიდრონ-დიდრონი ლოდებით, რომ ზოგის წონა 10,000 ფუთი იქნება. სწორედ გასაოცარია, რა ხელმა და მარჯვენამ მიაგორა ეს უშველებელი ლოდები კედლის ამოსაყვანად? ... როცა კედელს გაავლებენ და ადგილს მიასწორ-მიასწორებენ, ზურგით აზიდავენ მიწას, მოფენენ, შემდეგ დაყრიან პატის და მხოლოდ ამის შემდეგ დარგავენ ხეს, ან დათესენ თესლს. დიდ ჯაფა და შრომაა საჭირო ამისთანა ბაღის გაშენებისათვის“ [ფრონელი, გვ. 166].

აქ აგებდნენ ქვისკედლიან, ან უკედლო ტერასებს. ტერასებზე, როგორც მას ადრე უწოდებდნენ, ოროკებზე, მოჰყავდათ ხეხილი, ვაზი, ბოსტნეული და მარცვ-ლეული. ხშირად ასეთი ტერასები 100-200 მ შეფარდებითი სიმაღლით საფეხურს იკავებდა ფერდობზე. ტერასების რაოდენობა კი 50-საც კი აჭარბებდა. ტერასები ისე იყო აგებული, რომ გათვალისწინებული იყოს ქარის მიმართულება და სოლა-რული ენერგია. ტერასების თანაბარი მორწყვის მიზნით მოწყობილი იყო საირი-გაციო და საწვიმარი არხები და ღარები - წყლის სადინარები, რომელთა ძირი და გვერდები ქვით იყო ამოყვანილი. ამით მიწის ჩამორეცხვა არ ხდებოდა.

როგორც წესი, მცირე დახრილობის დამრეც ფერდობებზე ტერასის კედელი დაბალი, თუმცა ფართო იყო. ისტორიული წყაროებით ირკვევა, რომ ამ ტიპის ტერასებზე, რომელსაც დარიჯს, დარეჯს ეძახდნენ, უმთავრესად აშენებდნენ ხეხილს, ან მაღლარ ვენახს (ჭანჭურის, ან ჭერმის ხეზე ასული ვაზს). დარიჯი დიდი ფართობისა (სიგანე 5-10 მ, სიგრძე 30-35 მ) და შედარებით დაბალი (1-1.5 მ სიმაღლის) ტერასაა და განლაგებული იყო მდინარეთა დინების გაყოლებით მაღალ ნაყოფიერ ნიადაგებზე. შედარებით ციცაბო ფერდობებზე, რომლებიც უფრო მწირი, ნაკლებნაყოფიერი და ქვიშნარი ნიადაგებითაა წარმოდგენილი, მაღალ კედლიან (შეიძლება 3 მ და მეტი სიმაღლის) და ვიწრო ტერასებს - საქვეებს აწყობდნენ. ასეთი ტერასების მოსაწყობად აუცილებელი იყო ქვებისაგან ადგილის გაწმენდა ("გამოკარკვლა") და ჭალის ნიადაგების ნოყიერი ფენით შევსება. ზედაპირის დიდი დახრილობის გამო საქვეები მრავალიარუსიან ნაგებობებს ქმნიდა. დუქანი 1, ან 2-იარუსიანი მცირე ზომის ტერასაა, რომელიც ასევე რთულ ოროგრაფიულ პირობებში ეწყობოდა [ბარისაშვილი, 2011].

დღეს ძველი ხელოვნური ტერასების უდიდესი ნაწილი განადგურებულია და მხოლოდ აქა-იქა შემორჩენილი. მათზე მსჯელობა შეიძლება მხოლოდ ტერასების ფრაგმენტების, ტოპონიმების, გადმოცემებისა, ისტორიული წყაროებისა და ჯერ კიდევ შემორჩენილი გავლურებული ვაზის ნაშთების მიხედვით. თანამედროვეობამდე უფრო მეტად მოაღწია დარიჯებმა - ფართო ტერასებმა, თუმცა შეცვლილია მათი გამოყენების დარგობრივი

სტრუქტურა, კერძოდ, მაღარი ვენახების ნაცვლად, სადაც წარსულში ასევე ხეხილიც უნდა ყოფილიყო შერეული, დღეს მხოლოდ ბაღნარებითაა წარმოდგენილი (ვაშლი, თუთა, კენკროვნები).

სამეურნეობის ფორმასა და აგროკულტურის შერჩევას მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს ფერდობის ექსპოზიცია. მეურნე გონივრულად იყენებდა ფერდობების მიხედვით სოლარული ენერჯის მიღების განსხვავებებს. კერძოდ, აგროკულტურებს შერჩევით სთესდნენ სხვადასხვა ექსპოზიციის ფერდობებზე. სამხრეთი ექსპოზიციის ფერდობებზე სინათლისა და სიმშრალის მოყვარულ, ხოლო ჩრდილოეთ ექსპოზიციის ფერდობებზე – სინოტივის მოყვარულ აგროკულტურებს სთესდნენ. როგორც წესი, სამხრეთ ექსპოზიციის ფერდობებზე უფრო უხვ მოსავალს იღებდნენ, თუმცა ქერის დათესვა უფრო მომგებიანი იყო ჩრდილოეთ ექსპოზიციის ფერდობებზე.

საველე კვლევებმა (2014, პროექტის ფარგლებში) აჩვენა, რომ მეურნე სამცხე-ჯავახეთში ყველა ექსპოზიციაზე აგებდა ტერასებს. საველე დაკვირვებების შედეგად დადგინდა, რომ ტერასების დიდი ნაწილი სამხრეთის რუმბის ფერდობებზეა მოწყობილი. თუმცა ლარებს აწყობდნენ ასევე ჩრდილო-დასავლეთის, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ექსპოზიციის ფერდობებზეც მეურნე ამა თუ იმ საქმიანობის განხორციელებისას ითვალისწინებდა ბუნებრივი გარემოს ზოგად ეკოლოგიურ მდგომარეობას, როგორცაა მათი დეგრადაციის ხარისხი, ხნოვანება, სამეურნეო ათვისების ხარისხი და ა.შ. მაგალითად, ტყის გაკაფვას, ანუ ახოს მოწყობას ახდენდა ხნოვანი ტყის მასივებში, ან წლების მანძილზე მიტოვებულ, ნასვენ მიწებზე

სოფ. ჭობარეთში „სახნავ-სათესი ყანები მთლიანად ურწყავი იყო. ყველაზე ნაყოფიერ ყანად ითვლებოდა „ნაფუძარი“. ყანებს ასხვავებდნენ ერთმანეთისაგან მზის მიმართ მდებარეობით, ნიადაგის სიმძიმითა და სიმსუბუქით, სიმშრალით, ტენიანობით, საცხოვრებელი სახლიდან დაშორებით, ნიადაგის ფერთა სხვა თვისებებით“ [ჯვარიძე, მემინდვრეობა ჭობარეთში, გვ. 64].

ს. მაკალათიას მოწმობით `ძველად მტკვრის ხეობაში, ხერთვისის ზემო არტანამდის ვენახებიც ყოფილა. ვაზი მესხეთსი დღესაც ხარობს, განსაკუთრებით ხიზაბავრაში, სადაც წინათ ბევრი ვენახები ჰქონიათ და ღვინოსაც კარგს აყენებდნენ` [მაკალათია, 1938. გვ. 74].

გ. ბოჭორიძე, რომელმაც იმოგზაურა სამცხე-ჯავახეთში 1932-33 წწ. სოფ. ყამ-ზაში (ასპინძის მუნიციპალიტეტი) მიუთითებს მაჰმადიან ქართველებით დასახლებულ ლომაზე და აფიქსირებს ერთ ტოპონიმს `ვენახები`. იქვე ახლავს მინაწერი `შენა-ხულია ძირები ვაზისა` [ბოჭორიძე, გვ. 18].

მესაქონლეობის დარგი სამცხე-ჯავახეთში ერთნაირად არაა განვითარებული. იგი ძირითადად ჯავახეთსია დაწინაურებული. ამის მიზეზი მისი ბუნებრივი პირობებია. ამის შესახებ წერს კიდევაც ალ. ფრონელი: „საქონლის მოშენებას დიდი ხალისით მისდევენ ჯავახნი, რადგან იალაღები საკმარისად მოიპოვება“ [ფრონელი, 1991. გვ. 168]. მას აქ ცხვრის ფარაც უნახავს, ცხენის რემაც და კამეჩე-ბიც. მისი მოწმობით აქ ცხვარი თურმე ფშავლებს, თუშებსა და ქიზიყელებს დაუ-დით. ისინი „ხშირი სტუმარნი არიან ნიალისყურისა, სამსარისა და აბულისა. ორ-სამ თვეს რჩება აქ მათი ცხვარი და აგვისტოს გასულს, ან ენკენისთვის ნახევარში უკან ბრუნდება. ათი ათასობით ამოდის შირაქიდან ნიალისყურზე თუშებისა და ფშავლების ცხვარი და მრავალი მწყემსი“ [ფრონელი, 1991. გვ. 169].